

<http://doi.org/10.22133/mtlj.2025.498221.1415>

Feasibility and Legal Effects of Using Artificial Intelligence in Adapting Laws and Regulations to Sharia and the Constitution

Vahid Heydari^{1*} , Hadi Tahan Nazif² , Kazem Koohi Esfahani²

¹PhD student of public law, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

² Associate Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

³ Assistant Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

Article Info	Abstract
Original Article	Today, the scope of developments in artificial intelligence has spread to the fields of the humanities, especially law and its various fields. The instrumental nature of artificial intelligence has led to the possibility of judgment, legislation, and even advocacy using this technology being researched and studied. The following research aims to answer the question: "Is it possible to use artificial intelligence to comply with laws and regulations in accordance with Islamic law and the constitution, and what are the legal effects of this use?" Data collection was carried out using library studies and a descriptive-analytical method, and its findings are that although the structure, composition, and nature of the Guardian Council's authority in complying with laws and regulations in accordance with Islamic law and the constitution lead us to the conclusion that artificial intelligence does not have the constitutional authority to replace the Guardian Council, the use of artificial intelligence in relevant processes can be considered justified in the position of legal assistant and can be prescribed as a "supervisory assistant". The legal effects of such an application will be to "ensure Sharia and protect the principles of the Constitution as much as possible," "increase the speed and accuracy of supervision," "enable public participation," and "facilitate the adoption of the Guardian Council's procedures."
Received: 08-10-2025	
Accepted: 20-02-2025	
Keywords: Guardian Council Artificial Intelligence Sharia Constitution Laws and Regulations	
*Corresponding author e-mail: v.heydari@isu.ac.ir	
How to Cite: Heydari, V., Tahan Nazif, H., & Koohi Esfahani, K. (2026). Feasibility and Legal Effects of Using Artificial Intelligence in Adapting Laws and Regulations to Sharia and the Constitution. <i>Modern Technologies Law</i> , 7(13), 191-212.	
Published by University of Science and Culture https://www.usc.ac.ir Online ISSN: 2783-3836	

1. Introduction

With the increasing role of new technologies in social fields, the idea of employing new tools and methods in various sciences has become the dominant thought. The application of an up-to-date phenomenon such as artificial intelligence in the fields of medicine and natural sciences has led to the use of these technologies in psychology, sociology, and even art. So far, the application of artificial intelligence in various branches of legal knowledge has been studied and analyzed as one of the most prominent areas of social and human sciences, including the judicial system, judgment, and legislation. The multiplicity of legal branches has caused the feasibility and capacity assessment of the application of artificial intelligence in the world of law to not be limited to the aforementioned cases. The compliance of laws and regulations with Sharia and the Constitution in terms of their compliance with higher norms in the normative hierarchy is an area in which the assessment of the feasibility and legal effects of the use of artificial intelligence is of great importance. In the Iranian legal system, the Guardian Council, according to the various principles of the Constitution of the Islamic Republic of Iran, is responsible for the compliance of the Islamic Consultative Assembly's resolutions and regulations with Sharia and the Constitution, so that, through it, laws come into legal existence that do not contradict Sharia standards and constitutional principles. Therefore, the challenge of using artificial intelligence in the aforementioned jurisdiction is an important issue that deserves attention. In this regard, the question that the present study seeks to answer is the question of the possibility and legal effects of using artificial intelligence in the compliance of laws and regulations with Sharia and the Constitution. Despite the novelty and novelty of the research that has been conducted around artificial intelligence, significant works have been produced regarding its nature and background, which is why these generalities are not mentioned in this study. Also, research has been written on the possibility of using artificial intelligence in legal processes, including judgment, legislation, and the like, but no research has been conducted so far in relation to the subject and title of this research, and from this perspective, the upcoming research has the characteristics of being innovative and novel. The present research is organized into three sections in this regard. In the first section, an attempt is made to evaluate the nature of artificial intelligence in terms of the basic requirements of this research, and through this, it is possible to determine what assumptions are taken into account when talking about the possibility or refusal of using artificial intelligence in adapting laws and regulations to Islamic law and the constitution. In the second paragraph, the basis and possibility of employing artificial intelligence in legal fields in general and the aforementioned jurisdiction of the Guardian Council in particular are questioned, and in the third paragraph, the legal effects and challenges related to the use of artificial intelligence in complying with laws and regulations with Sharia and the Constitution are analyzed and evaluated to achieve the intended legal requirements.

2. Methodology

In this research, data collection was carried out using library studies and a descriptive-analytical method. The aim was to analyze what has been written so far about the nature of artificial intelligence and to provide a correct understanding of artificial intelligence and its nature in the first stage. In the second stage, the basis and possibility of using artificial intelligence in legal areas in general and the jurisdiction of the Guardian Council in particular are questioned. In the third stage, the legal implications and challenges related to the use of artificial intelligence in compliance with laws and regulations with Sharia and the Constitution, are analyzed and evaluated in order to achieve the desired legal requirements.

3. Results and Discussion

The possibility of using artificial intelligence in legal processes is one of those research topics whose quantity and quality are increasing. Various areas, such as legislation by artificial intelligence or judgment with the help of artificial intelligence, etc., are among them. In the meantime, the issue of harmonizing laws and regulations with

Islamic law and the constitution has not been considered by the Guardian Council so far. Examining the possibility of using artificial intelligence in the present issue, since it requires conducting review processes based on Islamic law standards (ijtihad) and constitutional principles (legal interpretation and understanding), is worthy of consideration and reflection, like the other topics mentioned. In examining the issue, it should be said that, first of all, the possibility of using artificial intelligence within the framework of the constitution should be examined. In this regard, it is worth mentioning that the use of new technologies, as one of the examples of advanced human techniques, is considered a means of realizing the foundations of the system according to clause "b" of the second article of the constitution. Therefore, the application of artificial intelligence as an advanced human technology at various scientific and executive levels from the perspective of the constitution will not only not have any problems or drawbacks, but will also guarantee the realization of the foundations of the system and facilitate the achievement of the system's goals. However, it seems that artificial intelligence cannot be placed in the position of the Guardian Council and speak of the Guardian Council of artificial intelligence; because firstly, based on various principles of the constitution (including principles 4 and 96), the understanding and recognition of the members of the Guardian Council are relevant, and just as no other human agent can be considered competent in this matter, artificial intelligence or any non-human agent will not share with them in controlling the laws and regulations. Secondly, in ijtihad - which is a prerequisite for the exercise of the Guardian Council's Sharia supervision - criteria such as "observing the requirements of time and place" and "proper subject knowledge and understanding of the issues of the day" have a serious impact and are considered its pillars, artificial intelligence is unable to observe them and therefore will not have the ability to ijtihad. Of course, although artificial intelligence cannot be placed in the position of the Guardian Council, it seems that its use can be justified in the processes of adapting laws and regulations to Sharia and the Constitution and in the position of a deputy and prescribed as a "supervisory assistant". This use can have legal effects: "ensuring Sharia and protecting the principles of the Constitution as much as possible", "increasing the speed and accuracy of carrying out processes", "enabling public participation", "facilitating the adoption of the Guardian Council's procedure". Regarding algorithmic discrimination, which is a common challenge in machine learning of artificial intelligence systems, it is also necessary that, in addition to the comprehensive and complete transfer of data used in the adaptation process; including previous opinions, principles of the Constitution and Sharia standards and rulings, supervision by members of the jurisprudence and jurists is also included in the reviews of artificial intelligence.

4. Conclusions and Future Research

Overall, it seems that although the use of artificial intelligence in the fundamental trial process for the Guardian Council can be considered desirable, it should be noted that the specific quality of constitutional proceedings in this institution and the need to pay attention to the shortcomings and inadequacies of artificial intelligence in matters such as constitutional interpretation and ijtihad, this use should be done with its own specific requirements in mind. Finally, it should be noted that the present study is only one component of a larger research structure that should be conducted in this regard.

<http://doi.org/10.22133/mtlj.2025.498221.1415>

امکان‌سنجی و آثار حقوقی کاربست هوش مصنوعی در تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی

وحید حیدری^{۱*}، هادی طحان‌نظیف^۲، کاظم کوهی اصفهانی^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه حقوق عمومی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.

^۲ دانشیار، گروه حقوق عمومی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.

^۳ استادیار، گروه حقوق کیفری، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی	امروزه گستره تحولات هوش مصنوعی به حوزه‌های علوم انسانی و به‌ویژه دانش حقوق و پهنه‌های گوناگون آن نیز تسری یافته است. ماهیت ابزاری هوش مصنوعی باعث شده تا امکان قضاوت، قانون‌گذاری و حتی وکالت توسط این فناوری بررسی شود. تحقیق پیش‌رو با هدف پاسخ به این پرسش انجام شده است که «آیا به‌کارگیری هوش مصنوعی در انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی امکان‌پذیر است و آثار حقوقی این به‌کارگیری کدام است؟» جمع‌آوری داده‌ها با ابزار مطالعات کتابخانه‌ای و به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده و یافته‌های آن از این قرار است که هرچند ساختار، ترکیب و ماهیت صلاحیت شورای نگهبان در انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی ما را به این مهم رهنمون می‌سازد که هوش مصنوعی از منظر قانون اساسی صلاحیت جایگزینی برای شورای نگهبان را ندارد، می‌توان استفاده از هوش مصنوعی در فرایندهای مربوط را در جایگاه معاونت، توجیه‌پذیر دانسته و با عنوان «کمکیار نظارت» یا «نظارت‌یار» قابل تجویز دانست. آثار حقوقی چنین کاربرتی، «تضمین شریعت و صیانت هرچه بیشتر از اصول قانون اساسی»، «افزایش سرعت و دقت در نظارت»، «امکان‌پذیری تحقق مشارکت مردمی» و «تسهیل اقتباس رویه شورای نگهبان» خواهد بود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۹	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۲	
واژگان کلیدی: شورای نگهبان هوش مصنوعی شریعت قانون اساسی قوانین و مقررات	
* نویسنده مسئول رایانامه: v.heydari@isu.ac.ir	

نحوه استناددهی:

حیدری، وحید، طحان‌نظیف، هادی، و کوهی اصفهانی، کاظم (۱۴۰۵). امکان‌سنجی و آثار حقوقی کاربست هوش مصنوعی در تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی. حقوق فناوری‌های نوین، ۷(۱۳)، ۱۹۱-۲۱۲.

ناشر: دانشگاه علم و فرهنگ <https://www.usc.ac.ir>

شاپای الکترونیکی: ۳۸۳۶-۲۷۸۳

مقدمه

با رشد روزافزون نقش فناوری‌های نوین در عرصه‌های اجتماعی، اندیشه استخدام ابزار و روش‌های نوین در علوم مختلف به تفکر غالب تبدیل شده است. به‌کارگیری پدیده روزآمدی همچون هوش مصنوعی در زمینه‌های پزشکی و علوم طبیعی موجب آن شده است که این فناوری‌ها در روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و حتی هنر نیز به‌کار گرفته شود (Mehrabi & Avazpour, 2020, p. 172). تاکنون به‌کارگیری هوش مصنوعی در شاخه‌های مختلف دانش حقوق به‌منزله یکی از بارزترین عرصه‌های علوم اجتماعی و انسانی، ازجمله نظام قضایی (Kashani et al., 2024, p. 205) و امر قضاوت (Shabanpour, 2022, p. 419; Rajabi et al., 2023, p. 374; Hoseini et al., 2023, p. 67) و قانون‌گذاری (Rahbari & Adyani, 2023, p. 69) بررسی شده است. تعدد شاخه‌های حقوقی موجب شده تا امکان‌سنجی و ظرفیت‌سنجی کاربری هوش مصنوعی در عالم حقوق، به موارد پیش‌گفته منحصر نباشد. انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی از حیث تطابق آن‌ها با هنجارهای فرادست در سلسله‌مراتب هنجاری عرصه‌ای است که ارزیابی امکان‌سنجی و آثار حقوقی استفاده از هوش مصنوعی در آن اهمیت بسزایی دارد. در نظام حقوقی ایران، شورای نگهبان بنابر اصول متعدد قانون اساسی (ازجمله اصول ۴، ۹۱، ۹۴، ۹۶ و...) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، عهده‌دار امر تطبیق مصوبات مجلس شورای اسلامی و مقررات با شرع و قانون اساسی است تا از رهگذر آن، قوانینی حیات حقوقی یابند که با موازین شرعی و اصول قانون اساسی مغایر نباشند. ازاین‌رو، چالش استفاده از هوش مصنوعی در صلاحیت مزبور، مسئله مهمی است که شایان توجه است. در همین راستا، پرسشی که تحقیق پیش‌رو درصدد پاسخ به آن برآمده، سؤال از امکان و آثار حقوقی به‌کارگیری هوش مصنوعی در انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی است. به‌رغم تازگی و جدید بودن پژوهش‌هایی که حول محور هوش مصنوعی انجام شده، آثار قابل توجهی در خصوص چیستی و پیشینه آن تولید شده است^۱ و همین امر موجب ذکر نشدن این کلیات در این تحقیق است. همچنین، تحقیقاتی درخصوص امکان استفاده از هوش مصنوعی در فرایندهای حقوقی ازجمله قضاوت، قانون‌گذاری و مانند این‌ها نگاشته شده است^۲؛ اما درباره موضوع و عنوان این پژوهش تاکنون تحقیقی انجام نشده است و از این منظر، تحقیق پیش‌رو واجد

۱. در ادامه، نظر خوانندگان محترم برای مطالعه بیشتر در این خصوص، به برخی از آثار لاتین و فارسی جلب می‌شود:

- S. A. Oke, A Literature Review on Artificial Intelligence, International Journal of Information and Management Sciences Volume 19, Number 4, 2008, pp. 535-570.
- Fetzer, J.H. (1990). What is Artificial Intelligence? In: Artificial Intelligence: Its Scope and Limits. Studies in Cognitive Systems, vol 4. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-009-1900-6_1.
- Stuart Russell, Peter Norvig, Artificial Intelligence: A Modern Approach, CreateSpace Independent Publishing Platform. 2016.
- طهماسبی، محمد رضا، رهیافت‌های بنیادین فلسفی در هوش مصنوعی، حکمت و فلسفه، دوره ۲، شماره ۶، تیر ۱۳۸۵، صص ۲۵-۴۷.
- مطلبی کریم‌کندی، حسین، مینایی، بهروز، دیریاز، عسگر، بررسی فلسفی امکان تحقق هوش مصنوعی قوی با توجه به دیدگاه‌های مختلف در مسئله ذهن و بدن، فلسفه دین، دوره ۱۱، شماره ۱، ۱۳۹۳، صص ۱۹۶-۱۷۳.
- ادیانی، سید یونس، تأملات عقلانی در هوش مصنوعی، گزارش پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، معاونت پژوهش‌های سیاسی - حقوقی؛ مطالعات بنیادین حکومتی، شماره مسلسل ۱۶۵۳۸، تیر ۱۳۹۸.
- هانلین، مایکل، کاپلان، آندریاس، تاریخچه مختصری از هوش مصنوعی: گذشته، حال و آینده هوش مصنوعی، برگردان: امین حاجی‌وند، علی خوش‌منظر و صابر سیاری زهان، تمدن حقوقی، دوره ۶، شماره ۱۶، زمستان ۱۴۰۲، صص ۷۳-۹۰.
- ۲. ازجمله آن‌ها می‌توان به پژوهش‌های لاتین و فارسی ذیل اشاره کرد:
 - de Jesus Dias, Stephanie Almeida and Renato Máximo Sátiro, Artificial intelligence in the judiciary: A critical view, Futures, Volume 164, 2024.
 - Nowotko, Paweł Marcin, AI in judicial application of law and the right to a court, Procedia Computer Science Volume 192, 2021.
 - Re, Richard M. and Solow-Niederman, Alicia, Developing Artificially Intelligent Justice (May 19, 2019). 22 Stanford Technology Law Review 242 (2019), UCLA School of Law, Public Law Research Paper No. 19-16, 2019.
 - Ray Worthy Campbell, Artificial Intelligence in the Courtroom: The Delivery of Justice in the Age of Machine Learning, 18 COLO. TECH. L.J. 323, 2020.
 - Güneş Peschke, S., & Peschke, L. (2022). ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE NEW CHALLENGES FOR EU LEGISLATION. Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı, 2022, <https://doi.org/10.33432/ybuhukuk.1104344>.

نوآوری و ویژگی بدیع بودن است. پژوهش حاضر در همین راستا، در سه بند سامان می‌یابد. در بند نخست، سعی بر آن است تا ماهیت هوش مصنوعی با لحاظ اقتضائات مبنایی این تحقیق، ارزیابی شده و از این رهگذر این امکان فراهم آید که اساساً صحبت از امکان یا امتناع به‌کارگیری هوش مصنوعی در انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی، با لحاظ چه انگاره‌هایی صورت می‌پذیرد. در بند دوم از مبنا و امکان استخدام هوش مصنوعی در عرصه‌های حقوقی به‌طور عام و صلاحیت یاد شده شورای نگهبان به‌طور خاص، پرسش می‌شود و در بند سوم، آثار و چالش‌های حقوقی مربوط به استفاده از هوش مصنوعی در انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی تحلیل و ارزیابی می‌شود تا از آن رهگذر، الزامات حقوقی مدنظر به دست آید.

۱. ماهیت‌شناسی هوش مصنوعی

تاکنون تعریف واحد، دقیق و جامعی از «هوش مصنوعی»^۱ ارائه نشده است (Alyoun et al., 2024, p. 202; Ghandomkar et al., 2020, p. 239). برخی آن را «توانمندی رایانه‌ها در تصمیم‌گیری خودکار تعریف می‌کنند»^۲ (Zakerinia, 2023, p. 138) و برخی دیگر، هوش مصنوعی را توانایی تصمیم‌گیری ماشین‌ها بدون کمک انسان تلقی می‌کنند (Davoudifar, 2021, p. 10)؛ اما به‌نظر می‌رسد تعاریف مزبور هرکدام فقط به بخشی از دامنهٔ پروسعت هوش مصنوعی اشاره دارند.

در راستای ارائهٔ شناختی جامع از هوش مصنوعی بایستی به این مهم اشاره کرد که زیربنای توجه به این دانش را می‌توان تلاش برای «شبیه‌سازی تفکر و هوش انسانی» دانست (Shariati & Akbarzadeh, 2022, p. 96) و این بدان معناست که در تعریف هوش مصنوعی، همواره به ماهیت «شبیه‌سازی و مقایسه‌ای»^۳ این شاخه از دانش بشری با توانایی‌های انسانی توجه می‌شود (Sneha & Raja, 2019, p. 829; Rezvanain, 2019, p. 15). در این راستا، بی‌آن‌که قصد اطاله در تشریح صفت «ماهیت مقایسه‌ای» داشتن هوش مصنوعی وجود داشته باشد، فقط می‌توان توجه را به این نکته جلب کرد که کوشش در راستای تقارن هوش مصنوعی با انسان تا بدان‌جاست که گزارش شده است دانشمندان در تلاش‌اند تا در کنار الگوبرداری از عملکرد نوروهای مغز انسان و بازتاب آن در سیستم‌های هوش مصنوعی، مواردی مانند برخی تعصبات انسانی (!) را الگوبرداری کرده و به هوش مصنوعی منتقل کنند (Ansari, 2023, pp. 36-37) تا این مقایسه و شباهت بیش‌ازپیش محقق شود.

در همین راستا، می‌توان ضوابط و ملاک‌هایی را برای تعریف هوش مصنوعی ارائه داد: اولاً آن‌که هوش مصنوعی منحصر در یک فناوری و ابزار نبوده و شامل مجموع فناوری‌هاست (Abouzari, 2023, p. 82)؛ ازاین‌رو «یادگیری ماشین»^۴، «بازنمایی دانش و استدلال»^۵، «طراحی

- von Lucke, Jörn, Fotios Fitsilis and Jan Etscheid, Using Artificial Intelligence for Legislation -Thinking About and Selecting Realistic Topics, Proceedings of the 24th Annual International Conference on Digital Government Research, 2022. <https://doi.org/10.1145/3598469.3598517>

- حسینی، سید احمد، عبدخدائی، زهره، شریف‌خانی، محمد، کاربرد هوش مصنوعی در رسیدگی‌های قضائی؛ چالش شفافیت و راهکارهای آن، فصلنامه علمی دیدگاه‌های حقوق قضائی، دوره ۲۸، شماره ۱۰۱، بهار ۱۴۰۲، صص ۶۷-۹۰.

- رجبی، فرشید، ایزدی فرد، علی اکبر، زارعی، محمد مهدی، جهانی، علی اکبر، مشروعیت به‌کارگیری هوش مصنوعی در قضاوت، مطالعات فقه اقتصادی، سال پنجم، شماره ۵، ۱۴۰۲، صص ۳۷۳-۳۸۶.

- رهبری، ابراهیم، شعبان‌پور، علی، چالش‌های کاربرد هوش مصنوعی به‌عنوان قاضی در دادرسی‌های حقوقی، دوره ۲۵، ۱۴۰۱، صص ۴۱۹-۴۴۴.

1. Artificial Intelligence (AI)

۲. البته در این اثر و در همان صفحه، به توسعه هوش مصنوعی و تقسیم آن به انواع مختلف و کارکردهای گوناگون اشاره شده است؛ اما همین امر نشان‌دهنده تعارض تعریف سابق با ذکر مصادیق لاحق است.

3. Simulation

4. Machine Learning (ML)

5. Knowledge Representation & Reasoning (KR & R)

تصمیم و تصمیم‌سازی^۱، «بینایی رایانه‌ای و پردازش رایانه‌ای تصویر»^۲، «بازیابی اطلاعات»^۳، «پردازش‌های زبانی»^۴ و «عامل‌های خودکار و رباتیک»^۵ را شامل می‌شود (Dutch AI Manifesto, 2018)^۶؛ ثانیاً کاستی‌ها و محدودیت‌های هوش مصنوعی در زمینه‌های «روش‌شناختی» و «معرفت‌شناختی»، «محدودیت‌های فنی» و ... مورد اذعان محققان این عرصه است (Hagendorff & Wezel, 2020, p. 355) که در نتیجه‌ی آن، اکنون نمی‌توان از تبلور هوش مصنوعی در قدوقامت یک انسان سخن راند؛ هرچند برخی از اندیشمندان چنین رؤیایی را در این خصوص تصور و تخیل کرده باشند^۷؛ ثالثاً هوش مصنوعی یک پدیده واحد نیست و بر همین پایه ضرورت دارد تا از انواع هوش مصنوعی سخن گفته شود. به عبارت دیگر، هوش مصنوعی به «هوش مصنوعی ضعیف»^۸ و «هوش مصنوعی قوی»^۹ تقسیم می‌شود و بر این اساس، به هنگام صحبت از ایفای نقش‌های انسانی توسط هوش مصنوعی، مقصود بُعد هوش مصنوعی قوی است (Matlabi-Karbakandi et al., 2014, pp. 175-176)

1. Decision Making (DM)
2. Computer Vision (CV)
3. Information Retrieval (IR)
4. Natural Language Processing (NLP)
5. Autonomous Agents & Robotics (AA & R)

۶. مطابق با جدول ۱.

۷. برخی مانند دیوید چالمرز (David J. Chalmers)، فیلسوف حوزه ذهن، زبان و علوم‌شناختی، بر مدار این پرسش تحقیقاتی داشته‌اند که «چه خواهد شد اگر روزی فرابرسد که ماشین‌ها از انسان‌ها هوشمندتر شوند؟!»، که به نظر می‌رسد بیشتر از آن‌که بر پایه مبانی عقلی باشد بر پایه حدس و گمان استوار است. با توجه به این‌که قبول یا رد این چنین مطلبی اولاً نیازمند تفصیل بیشتر است و ثانیاً پژوهش پیش‌رو از این چنین توانی تهی است. برای مطالعه بیشتر مقاله چالمرز نگاه کنید به: <https://consc.net/papers/singularity.pdf>.
۸. از توانایی انجام امور محاسباتی توسط رایانه‌ها به هوش مصنوعی ضعیف تعبیر می‌شود (Tahmasebi, 2006, p. 27)
۹. هنگامی از توانایی رایانه‌ها به هوش مصنوعی قوی یا «هوش مصنوعی افراطی» تعبیر می‌شود که رایانه‌ها کارکردهای انسانی را به همان روش طبیعی بشری و با لحاظ امور روان‌شناختی انسان‌ها به سرانجام برسانند (Tahmasebi, 2006, p. 27)

لذا باید گفت که دامنه بحث از هوش مصنوعی در بندهای آتی این تحقیق بر پایه مبانی ذیل خواهد بود: نخست آن‌که هوش مصنوعی، به‌مانند انسان، «موجودی فهمنده و آگاه» نیست (Dehghani & Asghari, 2023, p. 103). همچنین هوش مصنوعی صرفاً قادر است استدلال‌ها و استنتاج‌های حقوقی را در صورت‌بندی‌های منطقی و ریاضی‌گونه ارائه کند (Nasiri et al., 2022, p. 42)^۱ و بر همین اساس، انتظار درک عواطف، احساسات و اقتضائات گونه‌گون عرصه‌های مختلف از این پدیده، عبث و بی‌معناست. دیگر آن‌که، دامنه عملکرد هوش مصنوعی و سیستم‌های مبتنی بر آن، در گستره داده‌هایی خواهد بود که به آن انتقال می‌یابد و نه بیشتر^۲. در نتیجه به دلیل تفوق بالای آن در سرعت تجزیه و تحلیل داده‌ها نسبت به انسان، امکان دستیابی به موضع، دلیل، نظریه یا انگاره جدید - تنها در محدوده احتمالی کمیت داده‌های آن - وجود خواهد داشت که در خصوص مصداقی همچون «پردازش هوشمند متون اسلامی» به کار گرفته شده و نتایج مثبتی داشته است (Rabiei-Zadeh, 2021).

تصویر ۲: انگاره‌های مبنایی پژوهش در باب هوش مصنوعی

۲. شورای نگهبان و هوش مصنوعی در چهارچوب قانون اساسی

یکی از مسائل مناقشه‌برانگیز در خصوص ظرفیت قانون اساسی، این دغدغه است که قانون اساسی و تفسیر آن تا چه حد می‌تواند بازتاب‌دهنده ارزش‌ها و اقتضائات ناشی از آن‌ها باشند. از یک سو، باید قانون اساسی را به دور از تغییرات آنی و تحولات زودگذر دانست و از سوی دیگر، اقتضای وجود قانون اساسی زنده، همگامی آن با تغییرات جامعه است؛ به گونه‌ای که بتوان آن را تجسد و تمثیل عینی ارزش‌های کلان سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی به شمار آورد. در همین راستا، با توجه به اینکه تاریخ طرح مسائل مربوط به هوش مصنوعی به زحمت به یک دهه اخیر می‌رسد و از همین روی، به لحاظ زمانی امکان ذکر آن به طور خاص در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران وجود نداشته است، این

۱. تُهی بودن هوش مصنوعی از احساسات، عواطف و اخلاقیات از جمله نتایج این انگاره است؛ تا بدان حد که تجویزات اخلاقی‌سازی هوش مصنوعی نیز بر پایه همان الگوریتم‌های منطقی است (Nasiri et al, 2022).

۲. تعاریف ارائه شده از هوش مصنوعی توسط ایزو (ISO) که هوش مصنوعی را «توانایی اکتساب، پردازش و به‌روزرسانی، ایجاد و اعمال کردن دانشی که در مدل ذخیره شده است به کمک داده‌ها» می‌داند و نیز تعریف (OECD) که این پدیده را «عملکرد استنتاج کردن چگونگی تولید خروجی برحسب داده‌های ورودی برای فعالیت‌هایی مثل طبقه‌بندی، توصیه و تولید محتوا» معرفی می‌کند (به نقل از پژوهشکده شورای نگهبان، ۱۴۰۳، ص ۳)، بر این مبنا و مبتنی بر این انگاره معنا می‌یابند که هوش مصنوعی، محصور در داده‌های اعطا شده به آن است و قادر به ارائه تحلیلی فراتر از آن‌ها نیست.

سؤال مطرح است که آیا می‌توان مؤیدی از قانون اساسی برای امکان به‌کارگیری هوش مصنوعی در تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی از سوی شورای نگهبان یافت؟ پاسخ به این سؤال آن هنگام ارزش افزون‌تری می‌یابد که نص صریح قانون اساسی در خصوص ساختار، وظایف و صلاحیت‌های شورای نگهبان از قبیل تعداد اعضا، منابع اعم از شرع و اصول قانون اساسی و مانند این‌ها در نظر آید. به عبارت دیگر، ضروری است تا تحلیل جایگاه استفاده از هوش مصنوعی در امر انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی نیز با لحاظ بایسته‌هایی باشد که قانون اساسی برای شورای نگهبان در نظر گرفته است. در همین راستا، ضروری است تا موضع قانون اساسی نسبت به امکان استفاده از هوش مصنوعی در صلاحیت مزبور مشخص شود.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بعد از ذکر مبانی نظام در اصل دوم،^۱ روش‌های تحقق پایه‌ها و مبانی مذکور را برمی‌شمرد و می‌توان از ترتیب مزبور این‌گونه برداشت کرد که در حقیقت مبانی و پایه‌های نظام جمهوری اسلامی ایران، زمانی تحقق پیدا خواهند کرد که از روش‌ها و شیوه‌های هدفمند مندرج در قسمت دوم استفاده شود. یکی از روش‌های یادشده، «استفاده از علوم و فنون و تجارب پیشرفته بشری و تلاش در پیشبرد آن‌ها» است. همان‌طور که این بند‌گویای آن است، استفاده از فناوری‌های نوین به‌عنوان یکی از مصادیق فنون پیشرفته بشری، در زمره ابزار تحقق مبانی نظام قلمداد می‌شود. بنابراین، کاربست هوش مصنوعی در جایگاه فن پیشرفته بشری، در سطوح مختلف علمی و اجرایی از منظر قانون اساسی نه تنها واجد ایراد و اشکال نخواهد بود، بلکه تضمین‌کننده تحقق مبانی نظام و موجب تسهیل در دستیابی به اهداف نظام محسوب می‌شود؛ اما محل بحث در نوع، کیفیت و الزامات این استفاده درباره بررسی مصوبات از جهت انطباق با شرع و قانون اساسی توسط شورای نگهبان است. به عبارت دیگر، پس از آن‌که مشخص شد به‌کارگیری هوش مصنوعی به مثابه مصداقی از تجارب پیشرفته بشری، از منظر قانون اساسی ایرادی ندارد، اکنون باید دید که کیفیت این به‌کارگیری در فرایند یادشده از حیث عدم مغایرت آن‌ها با شرع و اصول قانون اساسی به چه صورت است؟ در این خصوص باید گفت که ساختار و ترکیب شورای نگهبان از یک سو و ماهیت صلاحیت تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی از سوی دیگر، ما را به این مهم رهنمون می‌سازد که هوش مصنوعی از منظر قانون اساسی، صلاحیت جایگزینی برای شورای نگهبان را ندارد. دلایل این مدعا را می‌توان در ادله ذیل دسته‌بندی کرد:

۱-۲. موضوعیت اعضای شورای نگهبان در بررسی مصوبات

بنابر اصل ۹۶ قانون اساسی، تشخیص مغایرت یا عدم مغایرت مصوبات با «اعضای شورای نگهبان» است. به عبارت دیگر، اعضای شورای نگهبان با ترکیب پیش‌بینی شده در قانون اساسی، در بررسی و تشخیص مغایرت یا عدم مغایرت مصوبات، موضوعیت دارند. بررسی اشتراکی موضوعات به صورت جمعی در جلسات شورای نگهبان موجب آن می‌شود که قوانین و مقررات از جوانب مختلف توسط عامل انسانی (خود اعضای شورا) مورد بررسی جامع و همه‌جانبه انسانی قرار گیرد و اعلام نظر در خصوص مغایرت با موازین شرع با لحاظ شش رأی فقها و نیز درباره بررسی‌های مبتنی بر قانون اساسی با لحاظ آرای مجموع دوازده نفر صورت پذیرد. این امکان قاعداً در خصوص هوش مصنوعی، وجود

۱. اصل دوم قانون اساسی: «جمهوری اسلامی، نظامی است بر پایه ایمان به:

۱. خدای یکتا (لا اله الا الله) و اختصاص حاکمیت و تشریع به او و لزوم تسلیم در برابر امر او.

۲. وحی الهی و نقش بنیادی آن در بیان قوانین.

۳. معاد و نقش سازنده آن در سیر تکاملی انسان به سوی خدا.

۴. عدل خدا در خلقت و تشریع.

۵. امامت و رهبری مستمر و نقش اساسی آن در تداوم انقلاب اسلامی.

۶. کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسئولیت او در برابر خدا، که از راه:

الف) اجتهاد مستمر فقهای جامع‌الشرایط براساس کتاب و سنت معصومین سلام الله علیهم اجمعین.

ب) استفاده از علوم و فنون و تجارب پیشرفته بشری و تلاش در پیشبرد آن‌ها.

ج) نفی هرگونه ستمگری و ستم‌کشی و سلطه‌گری و سلطه‌پذیری، قسط و عدل و استقلال سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی و هم‌پستگی ملی را تأمین می‌کند.»

ندارد. از این رو فهم و تشخیص هر دوازده عضو شورای نگهبان، موضوعیت داشته و همان گونه که نمی‌توان هیچ عامل انسانی دیگری را در امر مزبور ذی‌صلاح دانست، هوش مصنوعی یا هر عامل غیرانسانی نیز در کنترل قوانین و مقررات با ایشان مشترک نخواهد بود.

۲-۲. چالش هوش مصنوعی و اجتهاد صحیح و روزآمد

اجتهاد، که از ریشه «جهد» یا طاقت و توان است، (Jawhari, 1989, P. 460) به لحاظ لغوی در معنای «به کار بستن نهایت کوشش در انجام دادن کاری یا به دست آوردن چیزی» به کار می‌رود (Ibn Manzour, 1993, Vol. 3, p. 133). در اصطلاح، «اجتهاد، استخراج و استنباط حکم شرعی فرعی، یا حجتی شرعی بر حکم شرعی فرعی از طریق ادله تفصیلی است» (Khoei, 1960, Vol. 3, p. 437). فقهای شورای نگهبان در مقام صیانت از شرع و موازین اسلامی از قوه اجتهادی بهره می‌گیرند^۱. سؤال قابل طرح در این باره، پرسش از امکان اجتهاد توسط هوش مصنوعی در مقام تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی است.

با توجه به دو نکته به نظر می‌رسد که پرسش مزبور با پاسخ منفی روبه‌رو خواهد شد؛ اولاً یکی از مؤلفه‌های اجتهاد و به تعبیر دقیق‌تر جزء لاینفک اجتهاد، توجه به مقتضیات زمانی و مکانی است و معنای اصطلاحی مقتضیات زمان با معنای لغوی و عرفی آن تفاوتی ندارد و چیزی جز «نتایج ناگزیر تغییر زمانه» نیست. در اندیشه اسلامی نیز برای نیازهای ثابت، احکام ثابت و برای نیازهای متغیر، احکام متغیر پیش‌بینی شده است و این قسم از احکام، که همان قوانین اجتماعی اسلام است، به حسب تحولات جوامع و مقتضیات زمان، تغییر می‌کند و در نتیجه نقش زمان و مکان در اجتهاد نیز در این قسم از احکام بیشتر ظهور پیدا می‌کند (Sedaghatzadeh, 2009, p. 197). به عبارت دیگر، تأثیر زمان و مکان در اجتهاد در راستای تغییر موضوعات احکام اجتماعی اسلام با همان احکام متغیر معنا دار می‌گردد و ظهور و بروز بیشتری می‌یابد. توضیح آن‌که اگر بر اثر شرایط، مقتضیات زمان و مکان و تحولات جوامع، تغییراتی در موضوعات احکام به وجود آمد و موضوعات به واسطه ویژگی‌های درونی و بیرونی، شرایط و قیود عوض شد، احکام آن نیز قهراً عوض می‌شود؛ زیرا رابطه میان موضوع و حکم رابطه سبب و مسبب است که با رفتن سبب، مسبب نیز از بین می‌رود و یا رابطه علت و معلول است باز هم با رفتن علت، معلول از بین می‌رود (Arasta, 1995, p. 276). از آنجایی که احکام اسلامی کلی و جهان‌شمول است و قانون‌گذاری در اسلام خاتمه پیدا کرده است؛ فلذا فقهای هر عصر باید طبق شرایط و تحولات جوامع احکام را از منابع آن استنباط کرده و کلیات احکام را بر جزئیات آن تطبیق داده و احکام حوادث و وقایع را بیان کنند. با توجه به این مهم، هر چند در نظر برخی، اجتهاد توسط هوش مصنوعی از معایب «خطاها و تعلقات نفسانی»، «اشتباهات نظری و پیش‌فرض‌های غلط» و «عدم تسلط کافی بر منابع و ادله» عاری به نظر می‌رسد (Shamsi koushki, 2020, p. 13)، فهم شرایط جدید حادث شده در اجتماع، صرفاً از انسان، که به ابزار فقاقت مسلط است، بر می‌آید؛ ثانیاً لزوم فهم درست موضوع یا به عبارت دیگر موضوع‌شناسی در انجام رسالت اجتهادی شورای نگهبان از اهمیت وافر برخوردار است. به بیان دیگر، دامنه اجتهاد منحصر در بیان احکام نیست؛ بلکه شناخت موضوع و اینکه حکم متعلق به چه موضوعی است نیز وظیفه مجتهد است (Abedi, 1993, pp. 233-234)^۲ موضوع‌شناسی در بسیاری موارد، به دلیل جدید بودن موضوع، پیشینه و داده قبلی ندارد. به دیگر سخن، گستره موضوع‌شناسی به مسائلی که سابقاً یا در حین اجتهاد موجودند، محدود نمی‌شود و بایسته است تا از نوعی وجه «آینده‌نگر» در موضوع‌شناسی صحبت شود (Parvar, 2022, p. 28). از این رو، هوش مصنوعی امکان موضوع‌شناسی در این قبیل مسائل را ندارد تا بتواند اجتهاد متقنی ارائه دهد؛ زیرا هوش مصنوعی مبتنی بر داده‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌هایی عمل می‌کند که براساس

۱. اجتهاد فقهای شورای نگهبان بسته با شرایط و موضوعات گوناگون در صورت‌های سه‌گان، تبیینی، تنظیمی و تطبیقی قابل تقسیم‌بندی است. برای مطالعه بیشتر در این خصوص،

مراجعه شود به:

- کعبی، عباسعلی، بازخوانی روند قانون‌گذاری در جمهوری اسلامی ایران، تهران: گزارش سازمان بسیج حقوق‌دانان، ۱۳۹۱، شماره مسلسل ۹۱۰۸۲۴۰۰۷، صص ۱۳-۱۲.

۲. البته شناخت موضوع با تطبیق حکم با موضوع که کار مکلف است، متفاوت است. برای مطالعه بیشتر در این باره مراجعه شود به:

- عابدی، احمد، فقیه و تشخیص موضوع، نور علم، شماره ۵۰ و ۵۱، ۱۳۷۲.

- موسوی گرگانی، سید محسن، تبیین اجتهاد و جایگاه موضوع‌شناسی در آن، نقد و نظر، سال دوم، شماره دوم، ۱۳۷۵.

سابقه موجود به آن ارائه شده باشد و توان تحلیل «آینده‌پژوهانه» از موضوعات را نخواهد داشت. فهم اینکه تصمیم شورای نگهبان در تأیید یا عدم تأیید یک مقررۀ قانونی چه اثری بر تحولات اجتماعی خواهد داشت، از هوش مصنوعی ساخته نیست؛ بنابراین هوش مصنوعی به دلیل فقدان توان موضوع‌شناسی ساختارمند و همه‌جانبه‌نگر نمی‌تواند جایگزین شورای نگهبان باشد. از این رو، به نظر می‌رسد با توجه به تصریح و تأکید قانون اساسی مبنی بر انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی به صورت مستقیم و مبادرتاً از سوی اعضای شورای نگهبان، امکان جایگزینی شورای نگهبان و تشکیل شورای نگهبان هوش مصنوعی^۱ ممتنع است.

اما این ممنوعیت به معنای عدم جواز استفاده از این فن بشری در فرایندهای مربوط به انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی نیست. از این رو، به نظر می‌رسد می‌توان استفاده از هوش مصنوعی در فرایند مزبور را در جایگاه معاونت، توجیه‌پذیر دانسته و با عنوان «کمکیار نظارت» یا «نظارت‌یار» قابل تجویز دانست. بنابراین، به کارگیری روش فناوری‌پایه، که به تحقیق، هوش مصنوعی از مصادیق آن است، در انجام وظایف و تکالیف شورای نگهبان امری بلامانع و بلکه ضروری است؛ همان‌گونه که شورای نگهبان بنابر بند دوازده سیاست‌های کلی انتخابات، به بهره‌گیری از فناوری‌های نوین توصیه شده است^۲، در انطباق مصوبات مجلس و مقررات با شرع و قانون اساسی نیز از این اصل راهبردی منتفع می‌شود.

۳. آثار حقوقی و چالش‌های به کارگیری هوش مصنوعی در نظارت شورای نگهبان

در بند پیشین، با مشخص شدن آن‌که هوش مصنوعی می‌تواند به مثابه نظارت‌یار شورای نگهبان به کار گرفته شود، تبیین و تحلیل آثار حقوقی و چالش‌های این استفاده در بند پیش‌رو انجام می‌شود. «تضمین شریعت و صیانت از اصول قانون اساسی»، «تضمین امنیت و ثبات حقوقی»، «افزایش سرعت و دقت در نظارت»، «امکان‌پذیری تحقق مشارکت مردمی»، «تسهیل اقتباس رویه شورای نگهبان» و «احتراز از تبعیض الگوریتمی» به عنوان آثار حقوقی و چالش‌های نظارت‌یار هوش مصنوعی قابلیت بررسی دارد.

۱-۳. تضمین شریعت و صیانت از اصول قانون اساسی

بنابر اصل چهارم قانون اساسی، در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، شرعی بودن جملگی هنجارهای حقوقی منوط به تشخیص فقه‌های شورای نگهبان شده است^۳. برخی از هنجارهای حقوقی مانند مصوبات مجلس شورای اسلامی و اساسنامه سازمان‌ها، شرکت‌ها، مؤسسات دولتی یا وابسته به دولت مطابق با تصریحات موجود در قانون اساسی (اصول ۸۵ و ۹۶) به لحاظ پیشینی تحت نظارت شرعی قرار می‌گیرند. باین حال، با توجه به اطلاق و عموم اصل ۴، منعی برای نظارت پسینی بر سایر هنجارها وجود ندارد؛ هنجارهایی که بعضاً به لحاظ دامنه شمول مخاطبان و ماهیت موضوعات، واجد آثاری همچون قوانین مصوب مجلس هستند^۴، اما سازوکار مشخصی برای نظارت شرعی بر مقررات مزبور وجود ندارد و تنها استثناء در این خصوص، ورود فقه‌های شورای نگهبان در موضوعات ارجاعی از سوی دیوان عدالت اداری برای تطبیق آن‌ها با موازین شرعی است. بررسی رویه نظارت شرعی شورای نگهبان نشان می‌دهد بسیاری از هنجارهایی که لازم است طبق اصل ۴ مورد نظارت شرعی قرار بگیرند، عملاً بدون نظارت شرعی باقی مانده‌اند و شورای نگهبان در مواجهه با آن‌ها یا مطلقاً نظارتی نداشته یا حجم هنجارهای نظارت‌شده نسبت به کل هنجارها به اندازه‌ای کم است که می‌توان ادعا کرد دسته اخیر هم از چتر نظارت شرعی فقه‌های شورای نگهبان بیرون مانده‌اند (Farahani et al. 2024, pp. 12-13). به یقین حجم این هنجارها با لحاظ وقت اعضای شورای نگهبان، از توان انسانی محدود

۱. اگر تعبیر درستی باشد.

۲. «۱۲- بهره‌گیری از فناوری‌های نوین در جهت حداکثرسازی شفافیت، سرعت و سلامت در اخذ و شمارش آراء و اعلام نتایج».

۳. اصل چهارم قانون اساسی: «کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر اینها باید بر اساس موازین اسلامی باشد. این اصل بر

اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص این امر بر عهده فقه‌های شورای نگهبان است.»

۴. مصوبات شوراهای عالی فراقوه‌ای همچون شورای عالی انقلاب فرهنگی، شورای عالی فضای مجازی و... از آن جمله‌اند.

دوازده نفر عضو این شورا خارج بوده و به استفاده از ظرفیت‌های بیرونی نیازمند است و به نظر می‌رسد استفاده از ظرفیت‌های فناوری پایه یکی از مهم‌ترین و با اولویت‌ترین ظرفیت‌هاست. برای تأمین این هدف، می‌توان هوش مصنوعی را براساس داده‌های مربوط به نظارت شرعی سابق شورای نگهبان تنظیم کرد تا ورودی تمامی قوانین و مقررات را براساس سابقه مزبور ارزیابی کند و بسنجد. با اعلان مشابهت موضوعی یا حکمی هریک از هنجارهای بدون نظارت با مواردی که قبلاً نظارت شده است، شورای نگهبان می‌تواند بررسی آن را در دستور کار قرار دهد. با انجام این سازوکار، تمامی قوانین و مقررات از حیث موازین شرعی پالایش شده و امکان حضور هنجار مغایر با شرع در نظام حقوقی به پایین‌ترین حد ممکن خواهد رسید.

۲-۳. تضمین امنیت و ثبات حقوقی از طریق پیش‌بینی‌پذیر شدن فرایندهای مربوط به قانون‌گذاری

اصل ثبات و امنیت نظام حقوقی مقتضی آن است که قوانین و مقررات از استحکام و پایداری قابل اطمینانی برخوردار باشند. احترام به هنجارها و رویه‌های حقوقی و قضایی در نظام حقوقی از آثار و نتایج این اصل است (Vejeh, 2011, pp. 99-100). اصولاً تغییر در مفاد قانون، جز در مواردی که نیازمند اصلاح و تغییر است، برخلاف مقتضای علم حقوق و فلسفه وضع قانون است که ایجاد نظم و تعیین حقوق و تکالیف تابعان، از ارکان آن به شمار می‌رود (Nikounahad & Zandieh, 2019, p. 118). به عبارت دیگر، نمی‌توان از ثبات نظام حقوقی چشم‌پوشی کرده و حکم به جواز تغییر و تحول هنجارهای حقوقی ای کرد که روندها و فرایندهای منظمی را در راستای اداره امور اجتماع تجسم بخشیده‌اند. از آنجاکه آرا و نظرات شورای نگهبان واجد وصف الزام‌آوری است^۱ و مجلس شورای اسلامی برای اعتبار یافتن مصوبات خود، نیازمند تأمین نظر این نهاد و رعایت آن‌هاست، این آرا در ساخت روندها و فرایندهای نظام حقوقی مؤثرند و نباید این شورا در نظرات آتی خود در موضوعات مشابه، هنجارهای پیشین را تغییر دهد و ثبات ناشی از آن‌ها را متزلزل سازد. ضرورت مزبور از آن‌روست که ابراز نظری مغایر با نظرات گذشته به مخدوش کردن ثبات و امنیت حقوقی ناشی از آن منجر می‌شود. نقش هوش مصنوعی در تأمین هدف مزبور، با بررسی داده‌های موجود در نظام حقوقی و ارزیابی میزان تناسب یا تعارض یک مصوبه با چهارچوب کلی قوانین و مقررات حوزه مربوطه است. توضیح این‌که، بررسی تمامی قوانین و مقررات در هر موضوعی، از لحاظ زمان و دقت، مطلب قابل تحقیقی از سمت کارشناسان انسانی نیست؛ درحالی‌که هوش مصنوعی به راحتی قادر به انجام این ارزیابی‌ها خواهد بود تا با نسبت‌سنجی میان مصوبه مجلس در یک حوزه، به طور مثال حوزه مالیاتی، امکان اتخاذ تصمیمی را برای شورای نگهبان فراهم آورد که انسجام نظام حقوقی را تأمین و تضمین کند.

۳-۳. افزایش سرعت و دقت در انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی

اگرچه قانون‌گذاری با سرعت بالا در مواقعی موجب کاهش کیفیت قوانین (Vakilian & Malmiri, 2016, pp. 30-34) و قابل اجرا نبودن آن‌هاست، (Abrishami rad & Asadi Ojagh, 2022, pp. 119-134)، به نظر می‌رسد نمی‌توان جایگاه تصمیم‌گیری سریع و به موقع حکومت‌ها در علاج مشکلات و مسائل اجتماعی با ابزار قانون را نادیده گرفت^۲. فرایند قانون‌گذاری در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، صرفاً با تصویب مصوبه در مجلس شورای اسلامی اتفاق نمی‌افتد، بلکه تطبیق مصوبه با شرع و قانون اساسی مکمل فرایند قانون‌گذاری و لازمه «قانون» شدن آن‌هاست؛ بنابراین رسیدگی به وقت و البته با دقت در شورای نگهبان اهمیت بسزایی دارد. دغدغه یاد شده با به کارگیری ظرفیت انسانی در پژوهشکده شورای نگهبان و مجامع مشورتی فقهی و حقوقی این نهاد، تا حدی برطرف شده است و اعمال نظرات کارشناسی این نهادها به عنوان بازوان مشورتی شورای نگهبان، در تصمیم‌سازی‌های این شورا درخصوص مصوبات و مقررات مؤثر بوده است؛ اما واقع امر این است که همچنان ظرفیت ارتقای این بستر از طریق هوش مصنوعی موجود است؛ زیرا افزایش کیفیت، دقت و سرعت تصمیمات از خصیصه‌های

۱. البته الزام‌آوری نظرات تطبیقی درخصوص همان مصوبه مورد نظارت است؛ درحالی‌که الزام‌آوری نظرات تفسیری ناظر به تمامی مصوباتی است که پس از صدور نظر تفسیری به

تصویب می‌رسند.

۲. گشتی است که رعایت اصل سرعت، مختص به فرایند قانون‌گذاری نیست و فرایندهای مقررگذاری (رگولاتوری) را نیز دربر می‌گیرد (Ghamami & Moein, 2020, p. 105).

ذاتی کاربری این فناوری است (Akbari et al., 2023, p. 14). توضیح اینکه برخی از مصوبات مجلس شورای اسلامی بسیار مفصل است؛ مانند مصوبات بودجه‌ای و برنامه‌ای و دسته‌ای از مصوبات محتاج به بررسی همه‌جانبه و چندلایه است؛ مثل لایحه تجارت و لایحه مجازات اسلامی، که در این صورت نمی‌توان صرفاً با تکیه به نیروی انسانی کارشناس در مدت زمان محدود نظارت^۱، به بررسی همه‌جانبه آن امید داشت. شاهد مثال این بحث در خصوص قوانین بودجه است که در اغلب موارد، شورای نگهبان امکان رسیدگی به جداول بودجه‌ای را نمی‌یابد و صرفاً با لحاظ احکام بودجه‌ای (ماده واحده و تبصره‌های آن) به اعلام نظر می‌پردازد. از این رو، به کارگیری هوش مصنوعی از طریق داده‌کاوی قوانینی مانند قانون بودجه، نه تنها به تصمیم‌گیری به موقع، دقیق و همه‌جانبه شورای نگهبان می‌انجامد، بلکه در راستای کمک به اصلاح ساختار قوانین بودجه‌ای و مانند آن نیز کارا و مؤثر خواهد بود.

۳-۴. امکان‌پذیری تحقق مشارکت مردمی در انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی

مشارکت فعال، گسترده و آگاهانه مردم در جنبه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی از مهم‌ترین عناصر تشکیل جامعه‌ای پویا و استمرار حیات آن است. در همین راستا، باید زمینه چنین مشارکتی در قوانین و اسناد بالادستی فراهم شود. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با به رسمیت شناختن مشارکت عامه مردم در تعیین سرنوشت خود در عرصه‌های گوناگون،^۲ به نهادینه‌سازی مشارکت مردمی اقدام کرده است (Shekhi, 2023, p. 6). مشارکت مردم در عرصه قانون‌گذاری به عنوان بارزترین جلوه حق تعیین سرنوشت سیاسی و اجتماعی ایشان شناخته می‌شود (Rostami, 2008, p. 180) که البته منحصر در مرحله تصویب و وضع قانون نبوده و مراحل اصلاح و نظارت بر آن را نیز دربر می‌گیرد (Mohebbi & Barati, 2018, p. 131). در این صورت، می‌توان و به عبارت دقیق‌تر، بایسته است که از مشارکت مردم در مرحله تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی نیز بهره‌برداری اصولی و صحیحی صورت پذیرد. به کارگیری ابزار الکترونیک، (Zamanian et al., 2021, p. 2) فناوری‌های نوین و به ویژه هوش مصنوعی از ظرفیت و توانایی خوبی برای بسترسازی در این زمینه بهره‌مندند. در همین راستا، استفاده از هوش مصنوعی در کسوت «دستیار گفت‌وگوی حقوقی»^۳ مطلوب خواهد بود. در واقع همان‌گونه که از دستیارهای گفت‌وگوی حقوقی برای دسترسی به خدمات حقوقی و ارتقای آگاهی‌های افراد اجتماع در زمینه‌های قضایی استفاده می‌شود، (3, Vassilopoulos, 2022, p. 356; Meurs et al., 2020)، می‌توان از فناوری مزبور در راستای فراخوان مشارکت نخبگانی و ذی‌نفعان در خصوص آسیب‌شناسی آثار قوانین و مقررات، اعلام و شکایت از مقررات غیرشرعی و مانند این‌ها استفاده کرد و بدین ترتیب، بهره‌گیری از هوش مصنوعی در این جایگاه نیز در ارتقای کیفیت تطبیق مصوبات و مقررات با شرع و قانون اساسی مؤثر خواهد بود. درباره تطبیق پیشنهادهای یادشده با ساختار فعلی و امکانات کنونی شورای نگهبان نیز گفتنی است اولاً تصمیم نهایی و مرجع اعلامی درباره نظرات مردمی همچنان شورای نگهبان است و از این طریق، صلاحیت تکلیفی این نهاد، بنابر اصول قانون اساسی و موازین شرعی، مخدوش نخواهد شد. دیگر اینکه از مهلت مقرر در قانون اساسی^۴ برای تطبیق مصوبات مجلس با شرع و قانون اساسی نیز تجاوز نمی‌شود؛ چراکه اولاً با لحاظ اصل سرعت در ایفای نقش از سوی هوش مصنوعی در زمینه نظارت، اساساً تصمیم‌سازی در مدت زمان بسیار کمی انجام می‌شود؛ ثانیاً حق نظارت شرعی بر مصوبات و نیز بر مقررات با گذشت زمان مزبور نیز همچنان پابرجاست؛ بنابراین می‌توان به امکان تحقق مشارکت مردمی در نظارت بر انطباق مصوبات مجلس شورای اسلامی و مقررات با شرع و قانون اساسی از طریق هوشمندسازی نظارت با به کارگیری هوش مصنوعی در شورای نگهبان، امیدوار بود.

۱. طبق اصول (۹۴) و (۹۵) قانون اساسی، مهلت رسیدگی به مصوبات مجلس و آیین‌نامه‌های مؤسسات و نهادهای دولتی توسط شورای نگهبان، ۱۰ روز بوده و حداکثر به مدت ۱۰ روز دیگر نیز قابل تمدید است.

۲. طی اصول ۷، ۸، ۲۶، ۵۶، ۱۰۰ و ۱۰۳ و... قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

3. Legal Chatbot.

۴. اصل ۹۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران: «کلیه مصوبات مجلس شورای اسلامی باید به شورای نگهبان فرستاده شود. شورای نگهبان موظف است آن را حداکثر ظرف ده روز از تاریخ وصول از نظر انطباق بر موازین اسلام و قانون اساسی مورد بررسی قرار دهد و چنانچه آن را مغایر ببیند برای تجدیدنظر به مجلس بازگرداند. در غیر این صورت، مصوبه قابل اجرا است.»

۵-۳. تسهیل اقتباس رویه شورای نگهبان

شورای نگهبان در بررسی مصوبه ارجاعی (طرح و لایحه مصوب مجلس شورای اسلامی یا استعلام شرعی از سوی دیوان عدالت اداری)، در بسیاری موارد، خود را پایبند به نظر یا رویه سابق دانسته است.^۱ از این رو، وحدت رویه و در نظر داشتن سوابق قبلی، اعم از مصوبات مشابه قبلی، اصول مورد استناد در اعلام مغایرت و متن نظرات قبلی در نزد شورای نگهبان از اهمیت بسزایی برخوردار است. با وجود این، اقتباس رویه از نظرات شورای نگهبان مستلزم بررسی تمامی نظرات این نهاد، اعم از نظرات تفسیری و مشورتی، و همچنین نظرات تطبیقی (Kadkhodaei et al., 2018, p. 162) در طول بیش از چهار دهه از فعالیت این نهاد است؛ اما بررسی موارد یادشده توسط نیروی انسانی کارشناس از اساس، امری مشکل، هزینه‌بر و گاه ناممکن است؛ بنابراین به‌کارگیری هوش مصنوعی در این حوزه، از طریق ارائه داده (کلیه نظرات ابرازی شورای نگهبان) و تدوین الگوریتم‌های مبتنی بر بررسی‌های فقهی و حقوقی پیشین شورای نگهبان، داده‌کاوی نظرات و میراث فقها و حقوق‌دانان ادوار گذشته شورای نگهبان، رصد و تجمیع و تحلیل اطلاعات تخصصی درباره مصوبات و مقررات این امکان را فراهم می‌سازد تا با تسهیل تصمیم‌سازی در این زمینه، در آگاهی اعضای شورای نگهبان از رویه پیشین، اقدام مؤثری انجام شود و مآلاً برای اتخاذ تصمیماتی همسو با رویه و متناسب با موضوع بررسی شده اتخاذ شود.

۶-۳. احتراز از تبعیض الگوریتمی در انطباق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی

سیستم‌های هوش مصنوعی براساس «ساختارهای الگوریتمی» به تحلیل داده‌های استفاده شده می‌پردازند؛ هرچند ارائه تعریف دقیق از الگوریتم‌ها، به‌گونه‌ای که مقبول همگان باشد، در حال حاضر امکان ندارد.^۲ الگوریتم‌ها در تعریفی ساده، دستورالعمل‌هایی مورد اجرا توسط هوش غیرانسانی همچون رایانه هستند (Moradi & Tanghestani, 2023, p. 167). از آنجاکه هوش مصنوعی داده‌ها را براساس الگوهایی که به آن ارائه شده پردازش می‌کند و به اصطلاح، نتایج «یادگیری ماشینی»^۳ را متناسب با الگوریتم‌های آموخته‌شده، به موقع اجرا می‌گذارد، این امکان وجود خواهد داشت که به دلایلی از جمله داده‌های یک‌سویه یا سوگیری در طراحی دستورالعمل‌ها به پدیده «تبعیض الگوریتمی» بینجامد (Ansari, 2023, p. 148). مطالعه پدیده درخصوص تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی از سوی شورای نگهبان، با لحاظ این‌که دامنه اثرگذاری این نهاد بر فرایند تقنین بسیار گسترده، حساس و مهم است، اهمیت زیادی می‌یابد؛ برای مثال تصور کنید که هوش مصنوعی در

۱. در این باره می‌توان به نظرات ذیل اشاره کرد:

- اظهار نظر شماره ۹۱/۳۰/۴۸۳۳۲ مورخ ۱۳۹۱/۷/۱۶ راجع به ماده ۶۹ آیین‌نامه استخدامی سازمان تأمین اجتماعی (برای مشاهده رجوع کنید به: <https://slink.shora-gc.ir/GObum>)

- اظهار نظر شماره ۸۸/۳۰/۳۲۲۴۱ مورخ ۱۳۸۸/۲/۶ راجع به «لایحه ایجاد یک منطقه آزاد تجاری - صنعتی و بیست و سه منطقه ویژه اقتصادی» مصوب ۱۳۸۸/۱/۲۳ مجلس شورای اسلامی (برای مشاهده رجوع کنید به: <https://slink.shora-gc.ir/exlSU>)

- اظهار نظر شماره ۹۲/۳۰/۵۳۱۰۴ مورخ ۱۳۹۲/۱۱/۲۴ راجع به «لایحه بودجه سال ۱۳۹۳ کل کشور» مصوب ۱۳۹۲/۱۱/۲۰ مجلس شورای اسلامی. برای مشاهده رجوع کنید به: <https://slink.shora-gc.ir/FHyD6>

- اظهار نظر شماره ۹۱/۳۰/۴۹۳۱۸ مورخ ۱۳۹۱/۱۱/۱۱ راجع به طرح ممنوعیت اشتغال به بیش از یک شغل. برای مشاهده رجوع کنید به: <https://slink.shora-gc.ir/j00Ib>

- اظهار نظر شماره ۸۷/۳۰/۲۹۴۴۱ مورخ ۱۳۸۷/۹/۱۱ راجع به «طرح اصلاح مواد (۳۵) و (۵۵) قانون انتخابات ریاست جمهوری اسلامی ایران» مصوب ۱۳۶۴ و اصلاحات بعدی آن. برای مشاهده رجوع کنید به: <https://slink.shora-gc.ir/q8VC>

- اظهار نظر شماره ۸۶/۳۰/۲۵۴۴۱ مورخ ۱۳۸۶/۱۲/۲۵ راجع به لایحه مالیات بر ارزش افزوده. برای مشاهده رجوع کنید به: <https://slink.shora-gc.ir/nmIt>

- اظهار نظر شماره ۱۳۱۲ مورخ ۱۳۷۰/۳/۱۲ راجع به طرح اصلاح قانون دیوان محاسبات کشور. برای مشاهده رجوع کنید به: <https://slink.shora-gc.ir/Dv1QC>

- اظهار نظر شماره ۱۰۱۱ مورخ ۱۳۶۹/۲/۵ راجع به لایحه اصلاح ماده ۲۲ قانون مطبوعات. برای مشاهده رجوع کنید به: <https://slink.shora-gc.ir/sfRoa>

۲. البته سابقاً^۴ تعریف قانونی الگوریتم‌ها وجود دارد؛ الگوریتم‌ها بنابر تعریف قانونی سازمان بورس و فرابورس، «مجموعه‌ای متناهی از دستورالعمل‌های از پیش برنامه‌نویسی شده، برای حل مسئله یا انجام فعل است.» (Zakerinia et al., 2023, p. 186).

۳. یادگیری ماشینی، یادگیری و پیشرفت خودکار سیستم‌های فناوری‌پایه؛ مانند هوش مصنوعی است که به‌صورت خودکار و با امکان دسترسی هرچه بیشتر به داده‌ها فراهم می‌آید (Kashani et al., 2023, p. 209)

تصمیم‌سازی برای شورای نگهبان درباره ایراد یا عدم ایراد یک جزء از یک قانون، دچار خطای مبتنی بر تبعیض الگوریتمی شود. از آنجایی که قانون، معیار و ضابطه تعیین حقوق و تکالیف شهروندان است، یقیناً خطای مزبور موجب آثار سوء زیادی خواهد بود. بنابراین، بایسته است تا در طراحی هوش مصنوعی نظارت‌یار شورای نگهبان، اولاً بخش داده‌های ورودی اعم از نظرات پیشین، اصول قانون اساسی و موازین و احکام شرع به‌صورت کامل به هوش مصنوعی انتقال داده شود، ثانیاً نتایج و یافته‌های نظارت‌یار در هر مصوبه یا مقررۀ مورد نظارت به تأیید اعضای فقیه و حقوق‌دان شورای نگهبان برسد.

نتیجه‌گیری

امکان به‌کارگیری هوش مصنوعی در فرایندهای حقوقی از آن دسته از موضوعات تحقیقی به شمار می‌رود که کمیت و کیفیت آن‌ها روبه‌فزونی است. عرصه‌های مختلفی همچون قانون‌گذاری توسط هوش مصنوعی یا قضاوت به کمک هوش مصنوعی و مانند اینها، از جمله آن‌هاست. در این میان اما به مسئله تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی از سوی شورای نگهبان تاکنون توجهی نشده است. بررسی امکان به‌کارگیری هوش مصنوعی در مسئله حاضر از آن روی که مستلزم انجام فرایندهای بررسی مبتنی بر موازین شرعی (اجتهاد) و اصول قانون اساسی (تفسیر و فهم حقوقی) است، به‌مانند سایر موضوعات ذکر شده، جای بررسی و تأمل دارد. در مقام بررسی موضوع، باید گفت که در وهله اول باید امکان به‌کارگیری هوش مصنوعی در چهارچوب قانون اساسی مورد مذاقه قرار گیرد. در این خصوص، گفتنی است که استفاده از فناوری‌های نوین به‌منزله یکی از مصادیق فنون پیشرفته بشری، بنابر بند «ب» اصل دوم قانون اساسی، در زمره ابزار تحقق مبانی نظام قلمداد می‌شود. بنابراین، کاربری هوش مصنوعی در جایگاه فنّ پیشرفته بشری، در سطوح مختلف علمی و اجرایی از منظر قانون اساسی نه تنها واجد ایراد و اشکال نخواهد بود، بلکه تضمین‌کننده تحقق مبانی نظام و موجب تسهیل در دستیابی به اهداف نظام محسوب می‌شود. باوجوداین، به نظر می‌رسد نمی‌توان هوش مصنوعی را در جایگاه شورای نگهبان نشانده و از شورای نگهبان هوش مصنوعی سخن گفت؛ زیرا اولاً براساس اصول متعدد قانون اساسی (از جمله اصول ۴ و ۹۶) فهم و تشخیص اعضای شورای نگهبان موضوعیت داشته و همان‌گونه که نمی‌توان هیچ عامل انسانی دیگری را در امر مزبور ذی‌صلاح دانست، هوش مصنوعی یا هر عامل غیرانسانی نیز در کنترل قوانین و مقررات با ایشان مشترک نخواهد بود. ثانیاً در اجتهاد، که پیش شرط اعمال نظارت شرعی شورای نگهبان است، ملاک‌هایی مانند «رعایت مقتضیات زمان و مکان» و «موضوع‌شناسی و فهم صحیح موضوعات روز» دخالت جلدی داشته و از ارکان آن به‌شمار می‌رود، هوش مصنوعی قادر به مراعات نیست و از این روی توانایی اجتهاد نخواهد داشت؛ البته نمی‌توان هوش مصنوعی را در جایگاه شورای نگهبان نشانده، اما به نظر می‌رسد می‌توان استفاده از آن را در فرایندهای تطبیق قوانین و مقررات با شرع و قانون اساسی و در جایگاه معاونت توجیه‌پذیر دانسته و با عنوان «کمک‌یار نظارت» یا «نظارت‌یار» تجویز کرد. این به‌کارگیری می‌تواند واجد آثار حقوقی باشد؛ «تضمین شریعت و صیانت هرچه بیشتر از اصول قانون اساسی»، «افزایش سرعت و دقت در انجام فرایندها»، «امکان‌پذیری تحقق مشارکت مردمی»، «تسهیل اقتباس رویه شورای نگهبان» خواهد بود. درخصوص تبعیض الگوریتمی که چالش رایج یادگیری ماشینی سیستم‌های هوش مصنوعی است نیز لازم است در کنار انتقال جامع و کامل داده‌های استفاده شده در فرایند تطبیق؛ اعم از نظرات پیشین، اصول قانون اساسی و موازین و احکام شرع، نظارت اعضای فقیه و حقوق‌دان نیز منضم به بررسی‌های نتایج حاصل از هوش مصنوعی شود.

منابع

- ابریشمی‌راد، محمد و اسدی اوجاق، نادر (۱۴۰۱). مهم‌ترین علل قابل اجرا نبودن قوانین در نظام حقوقی ایران. دانش حقوق عمومی، ۱۱(۳۵)، ۱۱۹-۱۴۴. <https://doi.org/10.22034/qjplk.2022.245>
- ابوذری، مهرنوش (۱۴۰۲). هوش مصنوعی ابزار قدرت نرم در حوزه سیاست عمومی. مطالعات قدرت نرم، ۱۳(۴)، ۸۱-۱۰۰. [لینک](#)
- ادیانی، سید یونس (۱۳۹۸). تأملات عقلانی در هوش مصنوعی، گزارش پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، معاونت پژوهش-های سیاسی-حقوقی؛ مطالعات بنیادین حکومتی، شماره مسلسل ۱۶۵۳۸. [لینک](#)
- ارسطا، محمد جواد (۱۳۷۴). تأملی دیگر بر تأثیر زمان و مکان در اجتهاد. نقد و نظر، ۲(۵)، ۲۷۶-۲۹۵. <https://doi.org/10.22081/jpt.1995.22871>
- اکبری، ایمان، یوسفی، عطیه و مهربان هلان، محمد مهدی (۱۴۰۲). بررسی لایحه برنامه هفتم توسعه (۸۸)؛ توسعه پایدار هوش مصنوعی در کشور. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات بنیادین، شماره مسلسل ۱۹۳۹۵. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.29809525.1402.31.8.12.7>
- انصاری، باقر (۱۴۰۲). حقوق داده‌ها و هوش مصنوعی؛ مفاهیم و چالش‌ها. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- پرور، اسماعیل (۱۴۰۱). موضوع‌شناسی و موضوع‌سازی فقهی با تأکید بر حوزه سیاست و اجتماع، مطالعات فقه سیاست، ۲(۱)، ۲۷-۵۳. [لینک](#)
- حسینی، سید احمد، عبدخدائی، زهره و شریف‌خانی، محمد (۱۴۰۲). کاربرد هوش مصنوعی در رسیدگی‌های قضائی؛ چالش شفافیت و راهکارهای آن. دیدگاه‌های حقوق قضائی، ۲۸(۱۰۱)، ۶۷-۹۰. [لینک](#)
- داودی‌فر، مازیار (۱۴۰۰). حقوق مالکیت فکری اختراع ناشی از هوش مصنوعی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته بخش حقوق خصوصی و اسلامی، دانشگاه شیراز.
- دهقانی، مجتبی و اصغری محمدجواد (۱۴۰۳). امکان‌سنجی تئوری «دستیابی به هوش مصنوعی قوی» در اندیشه «هاوکینز» با تأکید بر فیزیکالیسم ذهن و مقوله آگاهی. اندیشه نوین دینی، ۲۰(۷۷)، ۸۹-۱۰۴. <https://dor.isc.ac/dor/https://doi.org/10.22034/20.77.89>
- ذاکری‌نیا، حانیه (۱۴۰۲). ماهیت و مبنای مسئولیت مدنی ناشی از هوش مصنوعی در حقوق ایران و کشورهای اتحادیه اروپا. مطالعات حقوق خصوصی دانشگاه تهران، ۲۰(۱)، ۱۳۵-۱۵۲. <https://doi.org/10.22059/jolt.2023.356703.1007186>
- ذاکری‌نیا، حانیه، غلامپور، زهرا و باقری، محمود (۱۴۰۲). درآمدی بر ابعاد حقوقی معاملات الگوریتمی بازار بورس و اوراق بهادار. مطالعات حقوق خصوصی دانشگاه تهران، ۲۳(۲)، ۱۸۵-۲۰۴. <https://doi.org/10.22059/jlq.2023.358779.1007766>
- ربیع‌زاده، احمد (۱۴۰۳). کاربرد هوش مصنوعی در پژوهش‌های علوم اسلامی. (تاریخ مشاهده ۱۴۰۳/۱۰/۷). [لینک](#)
- رجبی، فرشید، ایزدی‌فرد، علی اکبر، زارعی، محمد مهدی و جهانی، علی اکبر (۱۴۰۲). مشروعیت به کارگیری هوش مصنوعی در قضاوت. مطالعات فقه اقتصادی، ۵(۵)، ۳۷۳-۳۸۶. [لینک](#)
- رستمی، ولی (۱۳۸۷). مشارکت مردم در قانون‌گذاری جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه حقوق مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۱۳۸(۱)، ۲۰۴-۱۷۹. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25885618.1387.38.1.10.7.179>
- گندم‌کار، رضا حسین، مازندرانی، محمد صالحی و حمیدی، محمد مهدی (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی امکان وجود شخصیت حقوقی برای سامانه‌های هوشمند در فقه امامیه، حقوق ایران و حقوق غرب، حقوق تطبیقی اسلام و غرب، ۸(۴)، ۲۳۵-۲۶۶. [لینک](#)

- رضوانیان، صدیقه (۱۳۹۸). هوش مصنوعی در نظام مالکیت فکری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق مالکیت فکری. دانشکده حقوق، دانشگاه قم، ۱۳۹۸.
- رهبری، ابراهیم و شعبان‌پور، علی (۱۴۰۱). چالش‌های کاربرد هوش مصنوعی به‌عنوان قاضی در دادرسی‌های حقوقی. تحقیقات حقوقی، ۲۵ (ویژه‌نامه حقوق و فناوری)، ۴۱۹-۴۴۴. [لینک](#)
- زمانیان، فریبا، وطنی، زهرا، و ناروقه، نعمت‌الله (۱۴۰۰). نقش ابزارهای الکترونیکی در مشارکت مردم بر فرایند قانون‌گذاری در ایران و کشورهای دیگر. فقه و حقوق نوین، ۲ (۶)، ۹۵-۱۱۵. <https://doi.org/10.22034/jaml.2021.246513>
- عابدی، احمد (۱۳۷۲). فقیه و تشخیص موضوع، نور علم، ۲ و ۳ (۵۰-۵۱)، ۲۰۲-۲۳۵. [لینک](#)
- شریعتی، فهیمه و اکبرزاده توتونچی، محمدرضا (۱۴۰۲). مقایسه ماهوی هوش انسانی با هوش مصنوعی از منظر فلسفه اسلامی با تأکید بر حکمت متعالیه ملاصدرا، راهگشایی در فهم جایگاه عقول برتر، حکمت معاصر، ۳۳ (۲)، ۸۹-۱۱۷. [لینک](#)
- شمسی کوشکی، روح‌الله (۱۳۹۹). نظام مسائل و کاربردهای فناوری هوش مصنوعی در اجتهاد، گزارش تهیه‌شده در دفتر مطالعات اسلامی و ارتباطات حوزوی پژوهشگاه فضای مجازی، شماره اثر ۹۹/۰۱۱. [لینک](#)
- شیخی، سینا (۱۴۰۲). بررسی موانع حکمرانی مردمی در ایران و ارائه راهکارهایی برای ارتقای نقش مردم در حکمرانی. گزارش پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات اجتماعی، شماره مسلسل ۱۸۹۲۹. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.29809525.1402.1402.2.28.4>
- صداقت‌زاده، میثم (۱۳۸۸). تجلی جهان‌بینی توحیدی در حقوق از منظر آیت‌الله جوادی آملی، درآمدی بر علوم انسانی اسلامی. به اهتمام علی اصغر خندان، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- طهماسبی، محمدرضا (۱۳۸۵). رهیافت‌های بنیادین فلسفی در هوش مصنوعی، حکمت و فلسفه، ۲ (۶)، ۲۵-۴۷. <https://doi.org/10.22054/wph.2006.6672>
- علیون، کاظم، پروین، خیراله و سراجی، مصطفی (۱۴۰۳). تحقق عدالت توزیعی با رویکرد هوش انسانی یا هوش مصنوعی. حقوق فناوری‌های نوین، ۵ (۱۰)، ۱۹۹-۲۱۴. <https://doi.org/10.22133/mtlj.2024.418104.1250>
- غمامی، سید محمد مهدی، و معین، وحید (۱۳۹۹). جایگاه اصل سرعت و روزآمدی مقررات گذاری خوب در نظام اداری ایران. آموزه‌های حقوقی گوا، ۶ (۱)، ۱۰۳-۱۲۰. <https://doi.org/10.30497/leg.2020.2807>
- فراهانی، محمدصادق، فعلی، حمید، حیدری، وحید، و صالحی، امیرعلی (۱۴۰۳). هزار راه‌رفته در نظارت شرعی. دانش حقوق عمومی. <https://doi.org/10.22034/qjplk.2024.1979.1780>
- کاشانی، جواد، خدیور، آمنه و نحوی، سعیده (۱۴۰۳). تأثیر به‌کارگیری ابزار یادگیری ماشین در نظام دادرسی حقوق نوشته با نگاهی به تجربه جمهوری خلق چین و کاربری آن در نظام قضایی ایران. حقوق فناوری‌های نوین، ۵ (۹)، ۲۰۵-۲۲۰. <https://doi.org/10.22133/mtlj.2024.421893.1260>
- کدخدایی، عباسعلی، فتحاحی زفرقندی، علی، بهادری جهرمی، محمد، درویش متولی، میثم (۱۳۹۷). شرح قانون اساسی؛ فصل ششم (جلد اول). تهران، پژوهشکده شورای نگهبان.
- کعبی، عباس (۱۳۹۱). بازخوانی روند قانون‌گذاری در جمهوری اسلامی ایران. تهران: گزارش سازمان بسیج حقوقدانان، شماره مسلسل ۹۱۰۸۲۴۰۰۷.

گزارش نشست علمی سلسله نشست‌های هوش مصنوعی و حقوق اساسی؛ نشست اول: هوش مصنوعی و انتخابات (۱۴۰۳). تحقیق و تنظیم:

محمد مهدی همتی فقیه، شماره مسلسل ۱۴۰۳۰۰۵، تهران. پژوهشکده شورای نگهبان. [لینک](#)

مجبی، داود و براتی، سحر (۱۳۹۷). جایگاه و نقش مردم در فرایند قانون‌گذاری در ایران و تأثیر آن بر حاکمیت مؤثر مردم. حقوق اساسی،

(۳۰)۱۵، ۱۳۱-۱۵۶. [لینک](#)

مرادی برلیان، مهدی و تنگستانی، محمد قاسم (۱۴۰۲). الگوریتم و حقوق اداری؛ چالش‌ها و راهکارها، حقوق اداری، ۱۰(۳۴)، ۱۶۳-۱۹۲.

<http://dx.doi.org/10.61186/qjal.10.34.163>

مطلبی کربکندی، حسین، مینایی، بهروز و دیرباز، عسگر (۱۳۹۳). بررسی فلسفی امکان تحقق هوش مصنوعی قوی با توجه به دیدگاه‌های

مختلف در مسئله ذهن و بدن. فلسفه دین، ۱۱(۱)، ۱۷۳-۱۹۶. <https://doi.org/10.22059/jpht.2014.50453>

مهرابی، فاطمه و عوض‌پور، بهروز (۱۳۹۹). نقش هوش مصنوعی در شکل‌دهی به روابط انسان و ماشین در آثار سینمایی معاصر. مطالعات

فرهنگ و ارتباطات، ۲۱(۵۰)، ۱۷۱-۱۹۳. <https://doi.org/10.22083/jccs.2019.152109.2582>

نصیری مفتخم، فریا، محسنی، غزال و جعفرپیشه، آرمین (۱۴۰۱). منطق اخلاقی و اخلاق منطقی تعامل انسان و ماشین در موج سوم هوش

مصنوعی. ریاضی و جامعه، ۷(۲)، ۳۷-۶۷. <https://doi.org/10.22108/msci.2022.134930.1528>

نیکونهاد، حامد و زندیه، زهرا (۱۳۹۸). حکومت موازین اسلامی بر اطلاق و عموم اصول قانون اساسی در رویه فقهای شورای نگهبان؛ نگاهی

رویه‌ای به آثار نظارت شرعی بر اصول قانون اساسی. دانش حقوق عمومی، ۸(۲۴)، ۱۰۹-۱۳۲.

<https://doi.org/10.22034/qjplk.2019.175>

وکیلان، حسن و مرکز مالگیری، احمد (۱۳۹۵). مقدمه‌ای بر فلسفه قانون‌گذاری؛ در تکاپوی ارتقای کیفیت قانون. پژوهش حقوق عمومی،

۸۸(۵۱)، ۵۴-۲۹. <https://doi.org/10.22054/qjpl.2016.5417>

ویژه، محمد رضا (۱۳۹۰). امنیت حقوقی به مثابه شرط تحقق امنیت قضایی، راهبرد، ۲۰(۵۸)، ۹۵-۱۳۰. [لینک](#)

هانلین، مایکل و کاپلان، آندریاس (۱۴۰۲). تاریخچه مختصری از هوش مصنوعی: گذشته، حال و آینده هوش مصنوعی، ترجمه امین حاجی -

وند، علی خوش منظر و صابر سیاری زهان، تمدن حقوقی، ۶(۱۶)، ۷۳-۹۰. [لینک](#)

[عربی]

ابن منظور (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. مصحح احمد فارس صاحب الجوائب. بیروت- لبنان: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع.

جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰ ق). الصحاح. مصحح احمد عبدالغفور عطار؛ بیروت- لبنان: دارالعلم للملایین، المجلد الثاني.

BNVKI. (2018). Dutch AI Manifesto. <https://www.bnvki.org/wp-content/uploads/2018/09/Dutch-AI-Manifesto.pdf>. Link

De Jesus Dias, S. A., Almeida, S., & Sátiro, R. M. (2024). Artificial intelligence in the judiciary: A critical view. *Futures*, 164. <http://dx.doi.org/10.1016/j.futures.2024.103493>

Fetzer, J. H. (1990). What is Artificial Intelligence? In *Artificial Intelligence: Its Scope and Limits* (Vol. 4, pp. 1-24). Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-009-1900-6_1

- Güneş Peschke, S., & Peschke, L. (2022). ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE NEW CHALLENGES FOR EU LEGISLATION. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, Prof. Dr. M. Fatih UŞAN'a Dekanlıkta 10. Yıl Anısına Teşekkür Armağanı*. <https://doi.org/10.33432/ybuhukuk.1104344>
- Hagendorff, T., & Wezel, K. (2020). 15 challenges for AI: or what AI (currently) can't do. *AI & Soc*, 35, 355–365. <https://doi.org/10.1007/s00146-019-00886-y>
- Meurs, M.-J., Charton, É., & Queudot, M. (2020). Improving Access to Justice with Legal Chatbots. *Stats*, 3(3), 23. <https://doi.org/10.3390/stats3030023>
- Nowotko, P. M. (2021). AI in judicial application of law and the right to a court. *Procedia Computer Science*, 192, 1409-1418. Link
- Oke, S. A. (2008). A Literature Review on Artificial Intelligence. *International Journal of Information and Management Sciences*, 19(4), 535-570. Link
- Re, R. M., & Solow-Niederman, A. (2019). Developing Artificially Intelligent Justice. *Stanford Technology Law Review*, 22, 242. Link
- Russell, S., & Norvig, P. (2016). *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. CreateSpace Independent Publishing Platform. Link
- Sneha, S., & Raja, B. (2019). A Conceptual Overview and Systematic Review on Artificial Intelligence and Its Approaches. *IJETIE, VOL. 5, ISSUE 12, DECEMBER 2019*. Link
- Worthy Campbell, R. (2020). Artificial Intelligence in the Courtroom: The Delivery of Justice in the Age of Machine Learning. *18 COLO. TECH. L.J.*, 323. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4425791>
- Von Lucke, J., Fitsilis, F., & Etscheid, J. (2022). Using Artificial Intelligence for Legislation—Thinking About and Selecting Realistic Topics. In *Proceedings of the 24th Annual International Conference on Digital Government Research*. Association for Computing Machinery. <https://doi.org/10.1145/3598469.3598517>
- Vassilopoulos, A. (2022). *Can AI chatbots improve access to legal information? A case study on the inhibitors of AI chatbots' implementation in the context of JuridiQC* [Master's thesis, Université du Québec à Montréal]. Université du Québec à Montréal.

[In Persian]

- Abedi, A. (1993). The jurist and subject identification. *Noor-e Elm*, 2 & 3(50–51), 202–235. Link
- Abrishami-Rad, M., & Asadi-Ojaq, N. (2022). *The main reasons for the non-enforceability of laws in Iran's legal system*. *Public Law Studies*, 11(35), 119–144. <https://doi.org/10.22034/qjplk.2022.245>
- Abouzari, M. (2023). *Artificial intelligence as a soft power tool in public policy*. *Soft Power Studies*, 13(4), 81–100. Link

- Adyani, S. Y. (2019). *Rational reflections on artificial intelligence*. Research Report, Islamic Parliament Research Center, Department of Political-Legal Studies, Serial No. 16538. Link
- Arasta, M. J. (1995). *Another reflection on the impact of time and place in ijtehad*. Naqd va Nazar, 2(5), 276–295. <https://doi.org/10.22081/jpt.1995.22871>
- Akbari, I., Yousefi, A., & Mehraban-Helan, M. M. (2023). *Review of the Seventh Development Plan Bill (88); Sustainable development of artificial intelligence in Iran*. Islamic Parliament Research Center, Serial No. 19395. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.29809525.1402.31.8.12.7>
- Ansari, B. (2023). *Data rights and artificial intelligence: Concepts and challenges*. Tehran: Sherkat-e Sahami Enteshar.
- Hoseini, S. A., Abdokhodaei, Z., & Sharifkhani, M. (2023). *Application of artificial intelligence in judicial proceedings: Transparency challenges and solutions*. Judicial Law Perspectives, 28(101), 67–90. Link
- Davoudifar, M. (2021). *Intellectual property rights of inventions resulting from artificial intelligence*. Master's thesis, Shiraz University.
- Dehghani, M., & Asghari, M. J. (2024). *Feasibility of strong AI theory in Hawkins' philosophy with emphasis on physicalism and consciousness*. New Religious Thought, 20(77), 89–104. <https://dor.isc.ac/dor/https://doi.org/10.22034/20.77.89>
- Parvar, E. (2022). Thematic identification and construction in Islamic jurisprudence with emphasis on politics and society. Jurisprudence and Politics Studies, 2(1), 27–53. Link
- Zakerinia, H. (2023). *Nature and basis of civil liability arising from artificial intelligence in Iranian and EU law*. University of Tehran Private Law Studies, 20(1), 135–152. <https://doi.org/10.22059/jlq.2023.358779.1007766>
- Zakerinia, H., Gholampour, Z., & Bagheri, M. (2023). *Legal dimensions of algorithmic trading in the stock market*. University of Tehran Private Law Studies, 53(2), 185–204. <https://doi.org/10.22059/jlq.2023.358779.1007766>
- Rabieizadeh, A. (2024). *Application of artificial intelligence in Islamic sciences research*. Retrieved July 10, 2024. Link
- Rajabi, F., Izadifard, A. A., Zarei, M. M., & Jahani, A. A. (2023). *Legitimacy of using artificial intelligence in judicial decision-making*. Economic Jurisprudence Studies, 5(5), 373–386. Link
- Rostami, V. (2008). *Public participation in legislation in the Islamic Republic of Iran*. Journal of Law, Faculty of Law and Political Science, 38(1), 179–204. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25885618.1387.38.1.10.7>

- Gandomkar, R. H., Mazandarani, M. S., & Hamidi, M. M. (2021). *Legal personality of intelligent systems: A comparative study in Shiite jurisprudence, Iranian law, and Western law*. *Comparative Islamic and Western Law*, 8(4), 235–266. Link
- Rezvanian, S. (2019). *Artificial intelligence in intellectual property law*. Master's thesis, University of Qom.
- Rahbari, E., & Shabanpour, A. (2022). *Challenges of using artificial intelligence as a judge in legal proceedings*. *Legal Research*, 25(Special Issue), 419–444. Link
- Zamanian, F., Vatani, Z., & Narogheh, N. (2021). *Electronic tools and public participation in legislation: A comparative study*. *Jurisprudence and Modern Legal Education*, 2(6), 95–115. <https://doi.org/10.22034/jaml.2021.246513>
- Shariati, F., & Akbarzadeh-Toutounchi, M. R. (2023). *Comparing human and artificial intelligence from the perspective of Islamic philosophy*. *Contemporary Wisdom*, 13(2), 89–117. Link
- Shamsi-Koushki, R. (2020). *Artificial intelligence in ijihad: Issues and applications*. Cyber Space Research Institute, Report No. 011/99. Link
- Sheikhi, S. (2023). *Barriers to public governance in Iran and solutions to enhance citizen participation*. Islamic Parliament Research Center, Serial No. 18929. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.29809525.1402.1402.2.28.4>
- Sedaghatzadeh, M. (2009). *Monotheistic worldview in law: Ayatollah Javadi Amoli's perspective*. In A. A. Khandan (Ed.), *Introduction to Islamic Humanities*. Tehran: Imam Sadiq University.
- Tahmasbi, M. R. (2006). *Philosophical foundations of artificial intelligence*. *Wisdom and Philosophy*, 2(6), 25–47. <https://doi.org/10.22054/wph.2006.6672>
- Alioun, K., Parvin, K., & Seraji, M. (2024). *Distributive justice through human or artificial intelligence*. *Modern Technology Law*, 5(10), 199–214. <https://doi.org/10.22133/mtlj.2024.418104.1250>
- Ghamami, S. M. M., & Moein, V. (2020). *Speed and modernity in good regulation: Iran's administrative system*. *Legal Teachings of Govaah*, 6(1), 103–120. <https://doi.org/10.30497/leg.2020.2807>
- Farahani, M. S., Faeli, H., Heidari, V., & Salehi, A. A. (2024). *A thousand untrodden paths in religious oversight*. *Public Law Studies*. Online publication accepted September 8, 2024. <https://doi.org/10.22034/qjplk.2024.1979.1780>
- Kashani, J., Khadivar, A., & Nahvi, S. (2024). *Machine learning in civil law adjudication: Lessons from China and Iran*. *Modern Technology Law*, 5(9), 205–220. <https://doi.org/10.22133/mtlj.2024.421893.1260>
- Kadkhodaei, A., Fattahi-Zafarghandi, A., Bahadori-Jahromi, M., Darvish-Motavalli, M., & colleagues. (2018). *Commentary on the Constitution: Chapter Six (Vol. 1)*. Tehran: Guardian Council Research Institute.
- Kaabi, A. (2012). *Reviewing the legislative process in the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Basij Jurists Organization, Serial No. 910824007.

- Hemmati-Faghih, M. M. (Ed.). (2024). *AI and Constitutional Law – Session One: AI and Elections*. Guardian Council Research Institute, Serial No. 1403005. Link
- Mohebbi, D., & Barati, S. (2018). *The role of the people in Iran's legislative process and its impact on effective governance*. Constitutional Law, 15(30), 131–156. Link
- Moradi-Barlian, M., & Tangestani, M. Q. (2023). *Algorithms and administrative law: Challenges and solutions*. Administrative Law, 10(34), 163–192. <http://dx.doi.org/10.61186/qjal.10.34.163>
- Matlabi-Karbakandi, H., Minaei, B., & Dirbaz, A. (2014). Philosophical examination of the possibility of strong artificial intelligence based on various mind-body theories. Philosophy of Religion, 11(1), 173–196. <https://doi.org/10.22059/jpht.2014.50453>
- Mehrabi, F., & Avezpour, B. (2020). The role of artificial intelligence in shaping human-machine relationships in contemporary cinema. Cultural and Communication Studies, 21(50), 171–193. <https://doi.org/10.22083/jccs.2019.152109.2582>
- Nasiri-Mofakham, F., Mohseni, G., & Jafarpisheh, A. (2022). Ethical logic and logical ethics in human-machine interaction in the third wave of artificial intelligence. Mathematics and Society, 7(2), 37–67. <https://doi.org/10.22108/msci.2022.134930.1528>
- Nikounahad, H., & Zandieh, Z. (2019). Islamic principles governing the generality and absoluteness of constitutional articles in the practice of Guardian Council jurists. Public Law Studies, 8(24), 109–132. <https://doi.org/10.22034/qjplk.2019.175>
- Vakilian, H., & Malmiri, A. (2016). An introduction to the philosophy of legislation: Striving to improve law quality. Public Law Research, 18(51), 29–54. <https://doi.org/10.22054/qjpl.2016.5417>
- Vijeh, M. R. (2011). Legal security as a condition for judicial security. Strategy, 20(58), 95–130. Link
- Hanlin, M., & Kaplan, A. (2024). A brief history of artificial intelligence: Past, present, and future of AI (Trans. A. Hajivand, A. Khosh-Manzar, & S. Sayari-Zahan). Legal Civilization, 6(16), 73–90. Link

[In Arabic]

- Ibn Manzur (1993). *Lisan al-Arab*. Edited by Ahmad Faris Sahib al-Jawaeb. Beirut, Lebanon: Dar al-Fikr.
- Jawhari, I. H. (1990). *Al-Sihah*. Edited by Ahmad Abdul-Ghafoor Attar. Beirut, Lebanon: Dar Al-Ilm Lilmalayin, Volume 2.

COPYRIGHTS

©2026 by the authors. Published by University of Science and Culture. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

